

האומנם „כולנו צאצאי קין“?

טאת משה פלאי

משמעויותיו, סמליו והמסר הגלום בו. המספר פותח את סיפורו באומ"ר ו „אבל תחילה יש להאיר את הרקע...“ אכן, הפרשנות התת-טקסטוראלית היבט להישמע להנחייתו.

אין להבין את סיפור הדווה בלא ההסתמכות האמנותית המתחייבת מן התלות ההדדית שבין סיפורי הרקע. כפי שיסתבר להלן, העיצוב האמנותי המורכב, ששביד מצא בו טעם לפגם, נובע מחוויה אישית, שהמיתוס העברי מושרש בה ומעוגן בתוכה. יתר על כן, האישיות שבוהוה, שבהתבוננותה האמנותית אל-עבר תקופת הילדות, יוצרת קשר אישי תת-מודע עם המיתוס התנ"כי, ועל כך נעמוד בהמשך הדברים.

האצט-המספר מצוי בדירת-מרתף בלתי רצויה שגורמה למחלה נדיר זה של הבן, ההחלטה לצאת מן המצב „המרתפי“ ולמכור את הדירה מביאה למיפגש של המספר עם דוברין, המעוניין ברכישת הדירה, ועם נף ילדותו. לאחר נסיונות זיהוי שנכשלו מגלה דוברין עצמו את זהותו למספר.

גילוי השם מחזיר את המספר אל חווית הרצח שאירע בילדותו: אה — דוברין — קם על אחיו לרוצחו. אף על פי שחלף זמן רב מאז, ואף על פי שדוברין בוחאי ריצה את עונו, המספר מוסיף להתייחס אליו כאל רוצח, אעפ"י שדוברין בא אליו כאדם.

חווית-קין של האנושות — המיתוס התנ"כי של הרצח הראשון: רצח אה — נעשית חווית-קין האישית של המספר, שממנה אינו יכול להשתחרר. כשם שהאנושות כולה מצטיירת מני או כרוצח-אח fratricidal כן נעשה המספר עצמו נושא-אות-קין. ברטוב מעצב על-אתר את חדרת-אות-קין למערכת הקיומית של האנושות. מילדותו של המספר משחקים הילדים את מעשה הרצח ובבגרותו שחזרה חווית-קין במלחמות שיצרה האנושות כמישחק-של-מבוגרים: „כשנשרף בובי ובמלחמה, שעות מעטות אחרי שהחליף אותי בעמדה“ וכשפרצנו מח-סומים בכביש חברון והשארנו אחרינו את השניים, על גדר-האבנים. המספר נעזר בביטוי לשוני מוזר ביותר — הזופך למיטאפורה מרכזית בסיפור — לשם עיצוב חווית-הרצח בייחודה: „הרצח הזה מתקיים בי כחוריק-גבול בין מה שקדם לו ובין כל המקרים הרבים שקרוני מאז“ (ההגש — שלי). התייחוס הערכי בביטוי המיוחד חוזר להלן: „כחריק-גבול בילדותי“. המספר מבהיר את משמעותו של חריק-הגבול באופן נחרץ באיפיונו של דוברין, שעל פניו „חריק-זיעה לרוחב המצח“. אות-קין הוא זה על מצחו של הרצח דוברין, הווה עם אות-קין הסמלי המפריר בין ילדות של תמימות ושלמות לבין המציאות האכזרית.

„כולנו צאצאי קין“ — בזכרתי בכותרת זו, שהתפיעה בראש מאמר של רתברט וולטש ב„הארץ“ לפני ולמעלה משנתיים, בחזורי לעיין בסיפורו של תנוד ברטוב „דוברין האדם“. ואכן מיטיב משפט מכעים זה לסכם את הסיפור שלפנינו.

עם הופעת הקובץ לב חכמים לפני כשש עשרה שנה משך „דוברין האדם“ את תשומת-לובם של כמה מן המבקרים. במרוצת השנים נכלל הסיפור באנתולוגיות אחדות (שבעה מספרים בעריכת הלל ברזל והסיפורת העברית בדור המדינה לאדיר כהן), וכך נעשה לאחד הסיפורים המיטגים את סגנון כתיבתו של ברטוב בסיפוריו הקצרים.

הרצנויות המיידיות אומנם ציינו את הסיפור, אך לא כולן הרעיפו עליו שבחים. אלי שביד (כי כולנו בני אדם, „למרחב“, 13 ביולי 1962) טען שסיפור זה גרם לקורא אכזבה משום נעימתו הסלחנית שהיתה צפויה מראש ומשום הדבועה הבלתי-ספוגנית. שביד מותח ביקורת על הנוסח המתימר של לב חכמים, שעיצבו האמנותי המור-כב אינו מתחייב, לדעתו, מצורכי הבעתה של חוויה אינטנסיבית ועל כן הריהו בגדר הכבדה. אהרון מגד יצא להגן על ברטוב (שם).

חב בר-ניר („ראיון עם המות“, על המשמר, 1 ביוני 1962) מכנה את הספר כולו „ביאוגרפיה של המות“ וביאוגרפיה של המות-בר ומוצא בו „שפה קולחת, בניין-עלילה ותערוכת נעימה של מח-שבה ורגש“. המבקר מדגיש „את האנושיות שובנושאיו“, ואומר כי „המויותיו חיות, והוא חי עמהן“.

מבקר אחר סובר, שתיאורה של הפגישת הדומאטית עם דוברין „חידור וקלוש“ („קשת“, ה' חוב' א', סתיו 1962, עמ' 152). אדיר כהן מטעים את עיצוב ההבעה וריכותה וכן את שלמות המסגרת האמנר-תית של הסיפור (מאזנים, ט"ו [ל"ט], א-ו, כסליו-אייר תשכ"ג, עמ' 74); וראה גם אנתולוגיה שבעריכתו (עמ' 52).

ניתוח אספקטים של הסיפור בצמוד לסיפור קין החבל החדגשת השפעתו של עגנון ב„פגישה המאוחרת עם המות בן הילדות“ מצויים במבואו של הלל ברזל באנתולוגיה שערך. ברזל מעיר, כי „ברטוב משכיל לשמור ועל מידת האיוון שבין זכרון הילד להיקף התפיסה של המבוגר. ההצנעה של הבריה היא... מלאכת מחשבת של מספר, היודע להציג סיפור של ממש“.

הסיפור בהווה נשען על שני מישורים נוספים. האחד הוא מישור זמן של תקופת הילדות האישית של המספר, ואילו המישור השני — מקורו בתקופת הילדות של האנושות, בסיפור הרצח הראשון. המישור הראשון נושא גושפנקה אוטוביוגרפית, בעוד שהשני חותמו הוא מית. שני המישורים מפרים ומעשירים את סיפור ההווה ומעניקים לו את

שרות חשיפת הזרות האמיתית של דוברין תוך כדי בניית פיגום סביב דמותו של האני-המספר עצמו.

בראשיתו של הסיפור מעוצב המספר כמי שמשתדל לעמוד על אופיים ותכונותיהם של הקונים בכוח שבאו לראות את הדיחה. לאחר הכנה זו, באים בסיפורנו לזהות את דמותו של דוברין. האופיונים שמאפיינין. המספר דוברין — כשופט, כקולונל-אליסט וכאספסיונוס — מוכחים כאופיונים בלתי-מהימנים, שמטרתם ליצור מיכלול של אפי-שרויות, בחלקן אירעיות ובחלקן מוגזמות, על-יפי תפיסת הילד — המערערות את עצמו עם גילוי זהותו האמיתית של דוברין בסופו של הסיפור. לא שופט היה דוברין, כי-אם נידון; דמות הקולונל-אליסט המופיעה בסיפורי הילדות האחרים של ברטוב כחמות אכזרית ושלי-לית מעיקרה, מצטיירת בהיבט בלתי-שליילי בסיום; אספסיונוס מזהה אב-טיפוס של עריץ הורס, ואף דמות זו — דמות יאנוס לה באחרית הסיפור.

משומע, איפוא, שהמספר מעוצב כמי שנכשל בזיהוי דוברין, אלי-בא דאמת, המספר מעיד מלב-תחילה על עצמו עדות בעל-לדין: "מימי לא השתבחת בחכמת הפרצוף". וכן: "אם אראנו פעם ברחוב — ספק אם אכיר אותה, ממש כשם שלא הכרתי עד עכשיו, אפילו נקרה בדרכי. איך אפשר". ברטוב מעלה בזה את ההנחה, שאין אפשרות, להי-כיר' — במשמעותה הכפולה של המלה — את הזולת. "איך אפשר", שהרי המספר הטביע תג של "רוצח" על דמותו של דוברין, ואילו דובי-רין הוא יותר מאשר דמות חד-ממדית; הריהו אישיות מורכבת ששמה 'אדם'.

המספר המהבלע והנרמז implied narrator — המספר שמי-אחורי האני-המספר — קבע את עמדתו באשר למאבק שבין המספר-כילד והמספר-כמבוגר בכותרת ובארבע השורות המסכמות את הסי-פור. הכותרת קובעת את דוברין כאדם בהמרה שאין עליה עוררין, ואילו שורות הסיום מחזקות קביעה זו באמצעות מתיחת ביקורת עצמית. חוש הביקורת מלווה תחושת חטא: "זרק או הייתי לבדי עם חט-אי". מהו חטאו של המספר? אפשרויות אחדות קיימות לפיענוח החטא: דוברין — בגילגולו המודרני של קין — הוא שאף להיות על האדמה, קין, שהיה עובד אדמה, שואף עתה לחזור אל האדמה. על דירת-המרתף אומר דוברין: "כאן יש אדמה מתחת לריצפה", והמספר שומע "צליל מוזר מתחת לפני הבריו" — למעשה: הד קדומים של המיתוס התנ"כי. המספר מונע זה תממנו בטבעו תו-של-רוצח על מצחו.

לא מן הנמנע, שתחושת החטא האישית של המספר נובעת מהחלה המיתוס התנ"כי כשלוחה מודרנית של מיתוס אישי שברטוב יוצר בתת-הטקסט. יש רגליים לסברה, ששמו הפרטי של הסופר — חנוך — הביאו לידי הזדהות עם נושא-שמו התנ"כי, בנו של קין. הזדהות דומה מצינו אצל סופרים ומשוררים אחרים, כשאל טשרניחובסקי, המזהה עם דמותו של שאול המלך, על-יפי סברה זו, מאז רצה דוברין בילדותו, רואה המספר את עצמו כבנו-של-קין, כמי ששייך למשפחת הרוצחים, שהרי כולנו מצאצאי קין... המספר נמשך אחרי דוברין, שעצם קמוי חושף את ספיח-עולמו של המספר ואולי אף את זהותו שלו: "כאילו בלכתי אחרי אמצא משהו מפשר-חי".

קיימת אפשרות נוספת שאף היא מושתתת על יישום אירועי המי-תוס התנ"כי — בהרחבתו האגדית — למתכונת האירועים המודרניים. בהמשך הסיפור התנ"כי היה קין נע ונד, ואחר כך ישב בארץ נוד. המדרש יודע לספר את קורותיו לאחר מכן: למך, מבני בנו, הרגו הביסוס הטקסטואלי נסמך על שירת למך: "כי איש הרגתי לפצעי וילך לחברתי. כי שבעתים יקם-קין ולמך שבעים ושבעה".

דוברין-קין מבקש לשבת בארץ נוד [= דירת המרתף] בקדמת-עודן [=בקומת-קרקע... יש רק שעות קצרות של שמש, בזוויות החדות שבין חלונותינו לבין פיסות-השמיים במזרח ובמערב]. חנוך (ברטוב) למך, מבני בנו, רוצח אותו [במהדורה המודרנית: קובע אותו כרוצח]. ומכיוון שאינו מוסר לו את דירתו, הרי שהוא גורם בעקיפין להמשך מחלתו של בנו; יכול היה להציל את בנו ממחלתו, ומשום שאינו עושה זאת, הריהו אשם בחריצת גורלו של בנו [= תובל-קין, שלפי המדרש הרגו למך: "וילך לחברתי"].

והרכו הלשונית של ברטוב ראיות לשימת-לב: המספר משתמש באיכוך לשון תנ"כי עלימנת להעצים את ההשפעה הטראומאטית של הרוצח על כל חיו: "קול אחד — כאילו רק הלילה באוני סיטי-הרצח הראשונים של חיי-חרץ באימה: לא, לא זאיש הזה". הפועל, חרץ, המופיע בעברית בהקשר עם, לשון' (חרץ לשון'), נבחר לשימוש משום זהותו האתימולוגית ההצילית עם "חרץ-הגבול" — המיטא-פורה לאות-קין. ואילו הקול' אינו אלא הד עתיק-ייחמין לסיפור התנ"כי: "קול המי אחיך", שבמהדורתו המודרנית חוזר ומציק לא לרוצח כי-אם למספר.

ואכן, שינוי זה החל בתפיסה של האשמה ברצח אומר: דרשני, כאמור, שלושת מישורי הסיפור שזורים זה בזה בקשרי-גומלין ומאירים זה את זה. במקום שהחסיר המספר במישור אחד, בא הוא ומשלים במישור האחר. באופן זה יצר ברטוב מונטאז' משולש, שתפי-סו המלאה היא רב-רבדית, והשאמת שבו היא תלת-ממדית.

קיים מתח בין חויית-הילדות הראשונית על כל רישומיה הברא-שיתיים, החורטים חריציהם בנפש הילד, ובין ההתרשמות של המבוגר. ברטוב מעצב מתח זה בדרך סובטילית: חויית-הילדות הטראומאטית מתגברת על השכלתנות של המבוגר ומכריעה אותה, שכלתנות זו מור-צאת לה ביטוי באפיקים תת-מודעים באמצעות פרשנות הסיפור התנ"כי, מחד, ואפיונו של דוברין בסיפור הזוהר, מאידך, כמשקפים את התבוננותו של המספר כמבוגר על מאורע הילדות.

הקבלת תגובתו לסיפור הרוצח התנ"כי ותגובתו לרוצח שאירע בילדותו מוסרת בידינו את המפתח להבנת סיפור הזהוה. בקשר לסי-פור הרוצח התנ"כי, המספר — כילד יודע לספר באמצעות המסנן שלו כמבוגר, שמעשה קין והבל "היה עמוס דרושים": "תמאבק בין עובדי-האדמה, לבין-דועי-הצאן, כאבו הצודק של קין שאלוהים לא שעה למנחתו". המספר מעוצב כמלא ספקות כרימון באשר לאשמתו של קין: "ולא הייתי משוכנע אפילו, כי קין הוא שצריך להתהלך עם אות-קין במצחו". ולא זו בלבד, אלא שהוא מאשים גם את הבורא "שהעמיד פנים כאינו רואה מה פשע עומד קין לבצע, ואחרי-כן היתמם ושאל איה הבל אחיך, כאילו בא מאמריקה". ההססנות וחוסר ההחלטה מאפי-ינים את עמדת הילד: "לא קל היה לי לילד, להתייצב לצד זה או לצד זה".

מה שאין כן בנוגע לעמדתו כלפי רצח דוברין: אין לו — לפי זכרונות ילדותו — כל ספקות באשר לאשמתו של דוברין. והלא עניין זה מערער לחלוטין את ההקבלה הנדרשת על-יפי חוקיות הסיפור עצמו, בין הסיפור התנ"כי ובין סיפור הרוצח של ילדותו.

העיקרון המנחה לאורכו של הסיפור, ואף בסופו, הוא שעמדת הילד גוברת בסופו-של-הדבר: חויית-הילדות האמתית אינה מאפשרת עיון שכלתני. תפיסת הילד מדחיקה את ראייתו של המספר כמבוגר, וזו האחרונה מתבטאת, כאמור, רק באפיקים תת-מודעים.

פרשנות הסיפור התנ"כי באופן המסיר אשמתו של קין מעליו חייבת, מכוח ההקבלה בין שני המישורים, להתייחס גם אל דוברין, ואכן, גם סיפור הזהוה מעוצב תוך רמיזות על אפשרות של ספק באשר-מתו של דוברין. אפיונו של דוברין כמי שמקפיד על הפכים הקטנים של חוקי הבעלות על הדירה, עניין החוזר ונישנה בהבלטה ניכרת, נועד להשלים מידע החסר לנו מפרטי מקרה הרוצח. כלומר, ענייני-בחלואות ורכוש כרוכים במעשה הרוצח, שנעשה אולי שלא באשמת דוברין, כך נוצרת ההקבלה בין סיפור הרוצח לבין הסיפור התנ"כי בראייתו של הילד.

המאבק בין המספר-כילד והמספר-כמבוגר נהיר למדי. המספר-כילד מוצא לנכון להקניט את דוברין באומר: "נכסי בית-דוברין, בעל כורכך, אבל מתוך כוונה מפורשת: לנקום בו את נקמת-ילדותי". כלפי חוג מתגברת חויית-הילדות על תפיסת המבוגר, שהיא, כאמור, מוזחזקת. ואולם המבוגר חש שהופעתו של דוברין שימשה "גאום הסניגוריה העצוב... שנישא בלא מלה מפורשת אחת".

נושא הזהוה משמש כמוטיב מרכזי בסיפור. הוא מופיע ברימזי-זים-מקומים בראשיתו של הסיפור וחוזר להבעת עמדה ביחס לאפי-

רבדים מיתיים-תנ"כיים מצויים בסיפורת העברית לרוב. מציאותם בסיפורי א. ב. יהושע, דרך משל, נבדקה בכמה ממאמריו של מרדכי שלו. אל-נכון נדרשים הסופרים הישראליים, וחנוך ברטוב כאתר מתברר זה זר, למיתוסים העבריים הקדומים מתוך זיקה לשוניית הכרחית, אך גם משום תלותו — אף אם הסופר מתמרד נגדה ומבקש להשתחרר מתלות זו — בתרבות המקורות העבריים.

וכדי "שלא להוציא את הנייר חלק", אסיים פירוש זה במיתוס אישי" נוסף. הסופר חנוך ברטוב נודמן לפני קרוב לשנתיים לאוניברסיטת קורנל והוזמן להשתתף בסמינר לספרות שבו נידון סיפורו זה. לכשהצגתי לפניו את פרשנותי בדבר מעורבותו של המספר השיב, כי עניין זה לא עלה כלל בדעתו בשעה שכתב את הסיפור, וכי מאורע זה אכן קשור בזכרונות ילדות שלו.

— אך לא מפיו אנו חיים...

אוניברסיטת קורנל, איתקה, ניו-יורק.